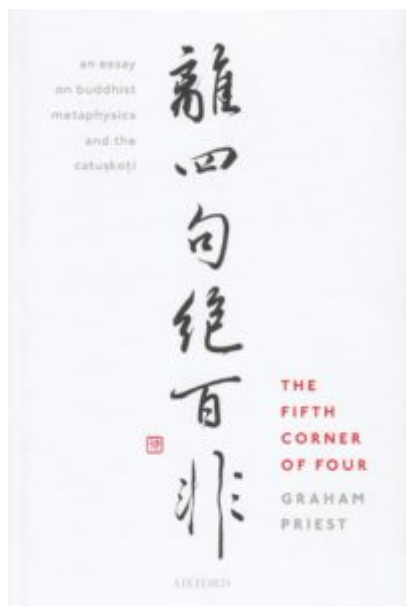

Medzi súčasnou logikou a buddhistickou metafyzikou

Katarína Dženisa Rajtíková

Katarína Dženisa Rajtíková: Medzi súčasnou logikou a buddhistickou metafyzikou [Between contemporary logic and Buddhist metaphysics]. In: *Ostium*, vol. 18, 2022, no. 1 (book review).

GRAHAM PRIEST: *The Fifth Corner of Four: An Essay on Buddhist Metaphysics and the Catuskoṭi*. Oxford: Oxford University Press 2018, 208 s.

Známy logik a filozof britského pôvodu Graham Priest v recenzovanej knihe obracia svoj bádateľský záujem na buddhizmus a najmä na buddhistickú metafyziku. Práca má charakter eseje a autor v nej sprostredkúva niektoré aspekty buddhistickej metafyziky čitateľom tzv. západnej orientácie. Využíva pritom podľa vlastného uváženia všetky súčasné nástroje filozofie a modernej logiky – predovšetkým nekласickej a plurivalentnej. Takto chce ukázať, akým spôsobom sa môžu niektoré myšlienky buddhizmu a niektoré myšlienky súčasnej nekласickej logiky „navzájom výhodne informovať“ (s. xvii), a to spôsobom, ktorý je prístupný (aj) čitateľom, ktorí nepoznajú buddhistickú filozofiu či súčasnú logiku.

Doplnme, že takéto „vzájomné informovanie sa“, resp. používanie súčasných metód vo filozofii a ich aplikácia na „cudzie“ tradície v snahe o interkultúrny dialóg je možné chápať aj ako výraz jedného zo súčasných trendov vo filozofii. Ide o zahrňanie rôznych kultúrne odlišných filozofických tradícií do svojho skúmania – táto časť filozofie patrí pod pôsobnosť komparatívnej filozofie či interkultúrnej filozofie. Cieľom má byť lepšie porozumenie filozofickým tradíciám nepochádzajúcich zo západného filozofického kánonu, ale aj schopnosť používať pojmy, myšlienky, koncepty z jednej filozofickej tradície na pomoc pri porozumení alebo interpretovaní inej filozofickej tradície[1].

Priestova kniha je koncipovaná formou príbehu, ktorý opisuje vývoj buddhistickej metafyziky a logiky, a to cez prizmu *čatuškóti* (s. xv). *Čatuškóti*, teda „štyri uhly“ alebo „štyri body“, je logický princíp, ktorý predstavuje štyri (vyčerpávajúce) možnosti vzťahujúce sa na nejaký výrok tak, že je a)

pravdivý, b) nepravdivý, c) zároveň pravdivý aj nepravdivý, d) ani pravdivý, ani nepravdivý (porovnaj, s. 16). V rámci buddhistickej tradície sa štyri uhly vyvíjali spolu s metafyzickými názormi, s ktorými sú prepojené (s. xv).

Pre G. Priestu a ďalších filozofov trénovaných v západnej filozofickej tradícii však *čatuškóti* ako logický princíp v buddhizme predstavuje problém, pretože popiera Aristotelom inšpirovanú logiku, ktorá akceptuje princíp vylúčenia tretieho a princíp protirečenia. Na týchto základných princípoch je postavená západná filozofická tradícia a teda aj to, čo primárne táto tradícia považuje za filozofiu. Priest priznáva, že *čatuškóti* pre našu logiku nedáva žiaden zmysel, ale dáva ho práve vtedy, ak sa interpretuje s pomocou aparátu súčasnej neklasikkej logiky (xv). Hlavným motívom knihy – ktorý však Priest v jadre knihy explicitne neuvádza – je teda otázka, ako interpretovať tento princíp tak, aby bol zrozumiteľný pre súčasnú (západnú) filozofiu? Alebo ešte lepšia formulácia by znela nasledovne: ako interpretovať niektoré časti buddhizmu tak, aby sme ich mohli chápať ako filozofické súčasti, hoci popierajú niektoré princípy, na ktorých si západná filozofia postavila svoj monopol? Takto postavená otázka je zásadná aj v kontexte súčasných tendencií profesionálnej filozofie o interkultúrny dialóg; vo svojom uvažovaní sa k nej ešte vrátim.

Upozorníme vopred, že *čatuškóti* nie je iba špecificky východným logickým princípom. Vďaka svojej štvorprvkovej štruktúre býva v literatúre označovaný starogréckym termínom „tetralemma“ a je možné ho nájsť už v antickej gréckej filozofii. Zmienku o tetralemme nachádzame napríklad u Aristotela v diskusii o pravidle sporu v štvrtej knihe *Metafyziky*. Ďalej sa s tetralemmou v „západných“ dejinách myslenia stretávame aj vo filozofii Pyrrhóna z Élidy, v ktorej hrá takmer esenciálnu úlohu. Ten tetralemmu, ako sa zdá, používa na vyjadrenie popretia všetkých možností vypovedania o veciach, aby tak mohol vyjadriť radikálne odmietnutie akéhokoľvek poznania[2]. V súčasnosti sa tetralemma v Pyrrhónovej filozofii stáva znova diskutovanou témou a podľa väčšiny bádateľov je považovaná za najvýraznejšiu paralelu medzi jeho a buddhistickou filozofiou[3]. Analýza a interpretácia *čatuškóti* v konkrétnych historických obdobiach buddhistického myslenia preto môže nadobudnúť z hľadiska významu Priestovej práce širší rozmer, a to práve aj v súvislosti s Pyrrhónovou filozofiou či komparatívnou filozofiou všeobecne.[4]

Cieľom Priestovej práce je jednak a) výklad základných metafyzických myšlienok buddhizmu na pozadí *čatuškóti* a b) interpretácia tohto princípu s pomocou niektorých nástrojov súčasnej logiky. Kniha jednoznačne presahuje rámec logických analýz. Oba aspekty publikácie, logika aj metafyzika, sa v knihe rozličnými spôsobmi dopĺňajú, hoci dôraz na jednu alebo druhú sa v rôznych častiach mení. Podat' vyčerpávajúci výklad obsahu recenzovanej publikácie je preto neľahká úloha. Pre účely tejto recenzie sa preto sústredíme len na mapovanie hlavnej „dejovej línie“ príbehu vývoja buddhistickej metafyziky.

Prvýkrát sa s *čatuškóti* stretávame v prvej časti knihy venovanej ranému indickému buddhizmu. Tam sa vyskytuje v spojitosti s tzv. *nezodpovedanými otázkami (avjárta)*, na ktoré Buddha v tradičných textoch priamo neodpovedá. Sú to otázky typu, či Buddha po smrti 1) je 2) nie je 3) aj je, aj nie je 4) ani nie je, ani nie nie je. *Čatuškóti* tak predstavuje logický princíp pozostávajúci z pozitívneho tvrdenia, negácie tohto tvrdenia, konjunkcie predchádzajúcich dvoch tvrdení a napokon negácie tejto konjunkcie. Podľa Priestu sú *avjárta* spolu s použitím *čatuškóti* kladené za predpokladu, že práve jedna odpoveď bude správna. Logické dôsledky tohto predpokladu ústia do tvrdenia, že jednotlivé pozície *čatuškóti* fungovali v ranom buddhizme ako tzv. „princíp vylúčenia piateho“ (*quintum non datur*), a tak predstavovali štyri možnosti, ktoré sú vyčerpávajúce a zároveň vzájomne sa vylučujúce (s. 19). Tolko k prvým snahám Priestu o uchopenie štyroch uhlov tak, aby sme im mohli porozumieť z formálneho hľadiska. Ale aká bola úloha štyroch uhlov v rámci buddhizmu? Azda najrozšírenejší názor je ten, že podľa Buddhu na nezodpovedané otázky, ktoré sa vyskytovali najčastejšie vo forme *čatuškóti*, nie je zo soteriologického hľadiska dôležité odpovedať. Poznanie tejto odpovede by jednoducho nevedlo k cieľu a teda k dosiahnutiu oslobodenia (*nirvána*).

V druhej časti knihy venovanej mahájánovému buddhizmu v Indii sa dozvedáme, že madhjamaka^[5] k štyrom uhlom (*čatuškóti*) pridala ešte jeden uhol, ktorý reprezentuje koncept *prázdnoty* (*šúnjátá*). Prázdnota podľa madhjamaky vyjadruje, že všetkým veciam absentuje *vlastná bytnosť* (*svabháva*) a každá vec je v skutočnosti závislá od iných vecí.^[6] V jazyku madhjamaky je potom každá vec takpovediac *prázdna* (*šúnjá*) od vlastnej bytnosti.

Ako však *prázdnota* súvisí s *čatuškóti*? Čo to vlastne *prázdnota* je v kontexte buddhizmu a prečo ju Priest vyjadruje ako *piaty uhol zo štyroch*? Jadro knihy je vystavané spôsobom, že úplnému porozumeniu toho, čo vlastne znamená *piaty uhol zo štyroch* pre nás, ale aj v kontexte samotného buddhizmu, sa začne rozvíjať až v závislosti od postupného čítania mapujúceho posun vo vývoji buddhistickej metafyziky. Priest tento spôsob výstavby textu zdôvodňuje tvrdením, že tak ako všetky veľké diela filozofie, niektoré časti do seba nie vždy úplne zapadajú (s. 63). To je aj prípad *čatuškóti* a buddhistickej metafyziky, pričom trvalo niekoľko storočí vývoja myslenia, kým jednotlivé súčasti buddhistickej filozofie zapadli do jednotného celku. Aj z toho dôvodu nie je vždy v texte možné nájsť explicitné odpovede na vyššie uvedené otázky, čo by mohlo byť hneď prvým podnetom na kritiku. V tom, čo bude nasledovať, sa aspoň čiastočne pokúsime ich zodpovedať.

Zatiaľ čo v ranom buddhizme nezodpovedané otázky (*avjákrtá*) nebolo dôležité zodpovedať z hľadiska soteriológie, ďalší vývoj buddhistickej metafyziky, zdá sa, naznačuje, že zodpovedať tieto otázky by ani nebolo možné. Pretože to, na čo sa tieto otázky pýtajú, je za hranicou jazyka. Ide o tzv. *najvyššiu skutočnosť*, ktorá je konceptuálne neuchopiteľná, a tak sa vymyká akejkoľvek jazykovej charakteristike. Piaty uhol zo štyroch referuje práve na nevypovedateľnosť (*ineffability*) toho, čo je za hranicami jazyka, teda na oslobodenie samotné (*nirvána*). Zároveň myšlienka, že Buddhovo mlčanie na položené otázky je tiež z hľadiska informatívnosti nejaká pozitívna odpoveď, tak dáva základ pre vznik *piateho uhla zo štyroch*, teda *piateho uhla čatuškóti*.

Na ďalšiu z uvedených otázok, pýtajúcu sa na povahu toho, čo sme vyššie označili ako *prázdnota*, dostávame čiastočnú odpoveď až v poslednej časti knihy. Dej príbehu o vývoji buddhistickej metafyziky sa presúva najprv do Číny a potom do Japonska. Táto časť zároveň tvorí poslednú časť „skladačky“, ktorá zlučuje niekoľko vrstiev knihy do jedného celku. Chua-jen (jap. kegon) ako jedna zo škôl, ktorá je pokračovaním mahájánového buddhizmu v Číne, v reakcii na madhjamaku chápe *prázdnotu* ako *vzájomnú závislosť všetkých vecí* (*interdependence*). To znamená, že ak škola chua-jen hovorí, že všetky veci sú prázdne od vlastnej bytnosti, tak sú *závislé od všetkých ostatných vecí univerza*. Správne pochopenie konceptu *prázdnoty* ako toho, že všetky veci sú na sebe závislé, hrá hlavnú úlohu pre dosiahnutie oslobodenia, čo je, ako sme už spomenuli, jedným z hlavných cieľov buddhizmu.

Piaty uhol *čatuškóti* je nevyhnutne spätý s oslobodením (*nirvána*). Prostredníctvom mapovania vývoja metafyziky v buddhizme zisťujeme, že počas svojho vývoja buddhizmus obsahoval a rozvíjal rôzne stratégie toho, ako oslobodenie možno dosiahnuť. Úplné rozuzlenie princípu *piateho uhla zo štyroch* vedie Priest cez interpretáciu zenovej (čín. čchan) filozofie v poňatí zenových majstrov. Priest cez prizmu *zenu* navrhuje chápať *čatuškóti* ako jednu z týchto rôznych stratégií – ako jeden prostriedok (*upája*) vedúci k rovnakému cieľu, teda k oslobodeniu (*nirvána*, jap. *satori*) (s. 141). Funkciu *čatuškóti* tak Priest identifikuje s funkciou *koánu* ako prostriedku k prekonaniu všetkých dualít a dosiahnutiu oslobodenia (*satori*) v zenovom buddhizme (*čchan*).

Rozhodne by sa dalo ešte mnoho doplniť k rôznym častiam Priestovej knihy, čo by vyžadovalo uvedenie ďalších a ďalších konceptov buddhizmu a aspoň základné vysvetlenia toho, ako spolu súvisia. Táto recenzia si nekladie za cieľ byť v pravom slova zmysle vyčerpávajúca. Preto si na záver dovoľm zopár hodnotiacich poznámok aj s vedomím, že som z hľadiska obsahu knihy rozhodne nevyčerpala všetky jej dôležité témy.

Hoci bola kľúčovou témou knihy buddhistická metafyzika – a autor to aj zdôrazňuje na viacerých miestach svojho diela – za nedostatok považujem absenciu aspoň malého priblíženia významu metafyzických úvah vo vzťahu k buddhistickej praxi. Detailnejšie vysvetlenie vzťahu metafyziky a buddhistickej praxe by mohlo byť prinajmenšom inštruktívne. Formulovanie metafyzických názorov o tom, ako sa svet má a z čoho sa skladá, totiž nepredstavovalo a ani nepredstavuje v buddhizme len planú intelektuálnu otázku. Práve naopak, metafyzické úvahy o povahe sveta a pravdy priamo súviseli a súvisia s možnosťou oslobodenia.

Niektoré časti knihy vytvárajú tiež dojem, že na planú intelektuálnu otázku sa tieto úvahy redukujú aj spôsobom uvažovania o úlohe *čatuškóti* v buddhistickom myslení. Otázne totiž je, či je vôbec tomuto princípu nutné venovať toľko pozornosti, ako sa mu z pozície západných filozofov aj v minulosti dostalo. A tiež, či vidia aj samotní proponenti buddhizmu, buddhistickí filozofi a bádatelia v oblasti buddhizmu – a najmä tí netrénovaní v západnej filozofickej tradícii – funkciu *čatuškóti* ako kľúčovú pre interpretáciu a pochopenie buddhizmu. Podľa Miloša Hubinu *čatuškóti* nie je totiž nutné interpretovať ako taký princíp, ktorý by sa vymykal Aristotelom inšpirovanej logike, teda ako akýsi „translogický“ či „nearistotelovský“ princíp.^[7] A to je predsa práve jeden z hlavných dôvodov a motivácií Priestovej eseje – uchopiť buddhistickú metafyziku a jej vývoj práve cez prizmu niečoho, čo na prvý pohľad pre západnú filozofiu nedáva dobrý zmysel – teda cez prizmu *čatuškóti*. Podľa M. Hubinu *čatuškóti* nie je nositeľom nijakého špecifického významu v kontexte buddhizmu, aspoň nie v rámci pálijského kánonu (kánonu patriaceho do raného indického buddhizmu). M. Hubina záverom dodáva, že „keďže *čatuškóti* nie je nikde v kánone zmienené ako privilegovaný prostriedok dosahovania pravdy, netreba jeho význam rozširovať mimo špecifického miesta použitia“^[8]. V celom pálijskom kánone sa objavuje len ako štandardná forma popisu všetkých možných alternatív.

Napriek vyššie uvedeným výhradám považujem Priestovu esej na poli buddhistickej metafyziky a logiky za obsažnú, inšpiratívnu a napokon aj vydarenú. Fakt, že Priestova práca má charakter eseje, určuje jej jasný, čitateľsky ústretový jazyk a pútavý štýl. Z formálneho hľadiska tiež pozitívne hodnotím, že v prvej časti venovanej ranej Indii čitateľ môže nájsť úvod alebo akýsi neformálny výklad logiky prvého rádu, ktorý je primeraný práve esejistickému charakteru práce. V záujme formálnejšieho prístupu k výkladu aparátu logiky prvého rádu a na objasnenie ďalších technických detailov pertraktovaných v jednotlivých častiach Priest do každej tematickej časti vsunul aj technický appendix.

Priest rozpísal príbeh vývoja buddhistickej metafyziky pútavým spôsobom, pričom výklad doplnil aj o porovnania s podobnými problémami v západnej filozofii (napr. u Kanta či Wittgensteina). Práve upozornenie na paralely buddhistického myslenia s prvkami filozofického myslenia západnej filozofickej tradície je rovnako v súlade so súčasným trendom zahrňania kultúrne vzdialených či odlišných filozofií a ich porovnávanie (komparatívna filozofia). Všetky uvedené pozitíva ma vedú k presvedčeniu, že publikácia má široké pole pôsobnosti a možného vplyvu. Knihu odporúčam nielen všetkým milovníkom metafyziky, ktorá v tomto prípade smelo vykračuje za hranice západnej myšlienkovvej tradície, ale aj logikom a filozofom zaujímajúcim sa o buddhizmus.

Literatúra

ANGLE, S. C.: The Minimal Definition and Methodology of Comparative Philosophy: A Report from a Conference. In: *Comparative Philosophy*, roč. 1, 2010, č. 1, s. 106 – 110.

BETT, R.: *Pyrrho, his Antecedents and his Legacy*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2000.

FLINTOFF, E.: Pyrrho and India. In: *Phronesis*, roč. 25, 1980, č. 1, s. 88 – 108.

HUBINA, M.: Racionalizmus a empirizmus buddhistického kánonu. In: *Filozofia*, roč. 67, 2012, č. 1, s. 72 – 82.

KALAŠ, A.: The Problem of Truth, Happiness and Self-Refutation in the Philosophical Viewpoint of the World by Pyrrho of Elis. In: *Studia Philosophica*, roč. 66, 2019, č. 1, s. 9 – 26.

P o z n á m k y

- [1] ANGLE, S. C.: The Minimal Definition and Methodology of Comparative Philosophy: A Report from a Conference. In: *Comparative Philosophy*, roč. 1 , 2010, č. 1, s. 106 – 110.
- [2] Pozri napr. KALAŠ, A.: The Problem of Truth, Happiness and Self-Refutation in the Philosophical Viewpoint of the World by Pyrrho of Elis. In: *Studia Philosophica*, roč. 66, 2019, č. 1, s. 9 – 26.
- [3] Porovnaj napr. FLINTOFF, E.: Pyrrho and India. In: *Phronesis*, roč. 25, 1980, č. 1, s. 88 – 108 alebo BETT, R.: *Pyrrho, his Antecedents and his Legacy*. Oxford – New York: Oxford University Press, 2000.
- [4] Porovnávanie jednotlivých kultúrne vzdialených filozofií či odlišných filozofických tradícií patrí pod pôsobnosť komparatívnej filozofie. Tá sa zaoberá aj porovnávaním a zároveň hodnotením jednotlivých konceptov západnej filozofie s ne-západnou – napr. filozofie Pyrrhóna z Élidy s buddhizmom. Preto identifikácia historického vývoja *čatuškóti* a jej analýza aj s použitím nástrojov súčasnej filozofie resp. logiky môže pomôcť osvetliť jednotlivé filozofické problémy z komparatívnej filozofie.
- [5] Madhjamaka je jedna zo škôl mahájánového buddhizmu, ktorú založil jeden z najvplyvnejších buddhistických filozofov Nágardžuna (približne 150 – 250 n. l.).
- [6] Treba upozorniť, že je veľký rozdiel medzi závislosťou od niektorých iných vecí a závislosťou od všetkých vecí. V tomto prípade ide o závislosť od niektorých vecí univerza.
- [7] HUBINA, M.: Racionalizmus a empirizmus buddhistického kánonu. In: *Filozofia*, roč. 67, 2012, č. 1, s. 78.
- [8] Ibidem.

Recenzia vznikla v rámci projektu Grant UK č. UK/345/2020 s názvom *Pyrrhón a India: preskúmanie (ne)gréckeho pôvodu filozofie helenistického mysliteľa*.

Katarína Dženisa Rajtíková
Katedra filozofie a dejín filozofie
Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Šafárikovo nám. 6
814 99 Bratislavarajti
Slovenská republika
e-mail: rajtikova1@uniba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9203-0041>